

I Türkoloji qurultay - 100

UOT 94(479.24); UOT 94

KƏMALƏ NƏCƏFOVA

*t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
Tarix fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini
kamalanacafova@bsu.edu.az*

**SOVET İŞĞAL REJİMİNİN ANTİMİLLİ SİYASƏTİ VƏ
I TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN AZƏRBAYCANDA KEÇİRİLMƏSİNƏ DAİR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/31-38>

Çağdaş türkologiya elminin prelüdü olan I Türkoloji Qurultay türk ədəbi dili, əlifba və terminologiya məsələlərində, həmçinin tarix, ədəbiyyat istiqamətlərində çox önəmli və ibrət dolu bir başlanğıc kimi tarixləşmişdir. 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən başlayan, 30-cu illərdə isə, daha geniş müstəvidə hücumla keçən sovet işğal rejimi, elə ilk gündən milli müstəqillik düşüncəsi, milli varlıq təfəkkürü, totalitar ideologiyaya qarşı demokratik ideyaların daşıyıcısı olan insanlara qarşı çevrilmişdi. Əlbəttə ki, cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq milli dövlətçilik tariximizdə xüsusi yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə geniş vüsət alan milli özünüdərk, istiqlal və demokratiya ənənələrini birdən-birə məhv etmək mümkün deyildi. Sovet hökumətinin bu istiqamətdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan çoxməqsədli proqramlarından biri də I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi olmuşdur. Qurultay eyni zamanda, adı çəkilən sahələr üzrə 100-dən artıq iştirakçı seçmə alim və mütəfəkkirin həbsi və məhv edilməsi ilə bitən prosesin başlangıcı kimi yaxın tarixin ən böyük ziyalı-alim soyqırımı sənədidir. Elmi məqalədə mənbələr və elmi ədəbiyyatlar əsasında I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsini şərtləndirən amillər, qurultaya hazırlıq işləri və əsas nəticələri təhlil olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, maarifçilik hərəkatı, əlifba islahatı, etnik-mədəni dəyərlər, türkoloji qurultay, sovet milli siyasəti.

Giriş. Beynəlxalq miqyasda böyük əks-səda tapmış I Türkoloji qurultay dünya miqyasında Azərbaycanın türkologiya elminə qiymətli tövhəsi, Türk dünyasının çoxəsrlik dövlətçilik və zəngin mədəniyyət tarixinin elmi cəhətdən öyrənilməsinin mükəmməl proqramıdır. I Türkoloji qurultay eyni zamanda, olduqca mürəkkəb bir şəraitdə keçirilməsinə rəğmən, türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mədəni dəyərlərinin inkişaf etdirilməsinə, integrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsinə imkanlarının son həddində geniş üfüqlər açan ictimai hadisədir.

Tədqiqatçılar ümumiyyətlə türkologiyanın inkişafını 4 mərhələyə bölürlər: 1) ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək; 2) XVIII əsr; 3) XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri; 4) XX əsr [15, s.391-393]. Bu mərhələləri xarakterizə edən önəmli tədqiqatlar vardır ki, hər biri özlüyündə həmin mərhələnin intibah dövrü hesab olunur. Məsələn, 1-ci mərhələnin ən vacib mənbələri “Orxon-Yenisey” yazılı abidələri, “Törəyiş”, “Koç”, “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Manas” dastanları, M.Kaşqarının “Divani lüğət-it-türk”, Yusif Balasaqunlunun “Kutatqu bilik”, Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə”, Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” və b. əsərləridir. 2-ci mərhələni müəyyən edən ən vacib əsər Filip İohan Tabbert Stralenberqin 1730-cu ildə çap etdirdiyi və Ural-Altay nəzəriyyə-

sini irəli sürdüyü “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” əsəridir. 3-cü mərhələnin ən vacib tədqiqatları V.V.Radlovun, Q.Vamberinin, V.Tomsenin, M.Kazımbəyin, P.Melioransinin tədqiqatlarıdır. Bunların içərisində V.V.Radlovun lüğətşünaslıq sahəsində xüsusi yer tutan və türkologiya sahəsində milli türkoloqların birinci nəslinin yetişməsində xüsusi rolu olan dörd cildlik “Türk dillərinin lüğət təcrübəsi” adlı əsəridir. Bu mərhələnin ən tanınmış milli türkoloqları M.Kazımbəy, N.F.Katanov, H.Feyzixanov, Ə.Nasiri, Ş.Mərcani, Ş.Sami, Ə.V.Paşa, Ş.S.Buxari, Ə.Midhət və başqalarıdır. Ə.B.Hüseynzadənin, Ə.B.Ağaoğlunun, Z.Göyalpın, Y.Akçuranın, Z.V.Toğanın və digərlərinin sayəsində XX əsrin əvvəllərində formalaşan türkçülük hərəkatı özünün mümkün üstün mərhələsinə çatdı. XX əsrin 30-cu illərində artıq B.Çobanzadə, M.F.Köprülü kimi güclü milli türkoloqlar yetişmişdi. 4-cü mərhələnin ən əsas hadisəsi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydır ki, onu türkologiyanın inkişafında intibah dövrü adlandırırlar [15, s.394].

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin ortalarında müsəlman Şərqində əlifba islahatı ideyası ilk olaraq görkəmli maarifçi ziyalı Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qaldırılmış, maarifçilik ideyaları əsasında formalaşan və əsas Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan Azərbaycan milli hərəkatının bütün mərhələlərində müzakirə olunan, böyük fikir ayrılıqları yaratmayan azsaylı məsələlərdən biri olaraq qalmışdı. Təsədüfi deyil ki, ziyalı zümrəsinin ikinci nəslinin görkəmli nümayəndələri olan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan Topçubaşovun yön verdiyi Azərbaycan milli hərəkatı növbəti mərhələsinə keçmiş, islam ümmətçiliyindən türk millətçiliyinə tarixi keçid məhz Azərbaycanda baş vermişdir. Məhz adı keçən ziyalılarımızın yorulmaz ictimai-siyasi fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, 1906-cı ildə Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya müsəlmalarının I qurultayı xüsusi qətnamə ilə Bakını Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqların siyasi mərkəzi elan etdi. [13, s.16] Rusiya imperiyasının süqutundan sonra 1917-ci il aprelin 15-20-dək Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında məhz Azərbaycanın milli-demokratik ziyalılarının təkidli tələbi ilə Rusiyanın gələcək idarə forması federativ demokratik respublika təklif olunmuş, türk xalqlarına ərəzi muxtariyyəti verilməsi tələbi irəli sürülmüşdü. Qurultayda çıxış edən A.Əfəndizadə məktəb və ana dilində ümumi, məcburi ödənişsiz təhsil məsələsi haqqında öz zamanəsi üçün olduqca mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdü [1, s.165]. Lakin maarifçi-ziyalılarımızın bütün söylərinə baxmayaraq, Azərbaycanda əlifba və dil məsələləri əməli surətdə və dövlət səviyyəsində ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə öz həllini tapmışdır.

Məhz cümhuriyyət dövründə maarifçi ziyalıların on illərlə arzusunda olduqları əlifba islahatını reallaşdırmaq üçün tarixi imkan və şərait yarandı. Belə ki, Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 21 mart tarixli xüsusi qərarı ilə Xalq Maarif Nazirliyinə millət vəkili Xudadat bəy Məlikaslanovla birgə mövcud ərəb əlifbasının islahatı üzrə Xüsusi Hökumət Komissiyasının yaratmaq barədə tapşırıq verildi. Bu qərara əsasən Xudadat bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarif Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahı üzrə Xüsusi Komissiya yaradıldı [1, s.340]. Bu qərarla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti maarifçilik və təhsilin milliləşdirilməsi sahəsində siyasətin gerçəkləşdirilməsinə xidmət edən vacib addım atmış oldu. Əlifba islahatı işinə önəm verilməsi məhz bu ümum-millî vəzifədən irəli gəlirdi və maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində Hökumətin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə birbaşa xidmət etməli idi. Qısa zaman kəsiyində Komissiya tərəfindən M.Şaxtəli, F.Ağazadə, A.Əfəndizadə, A.Tağızadə və H.Seyidov tərəfindən hazırlanmış beş müxtəlif layihə hazırlanıb Azərbaycan Parlamentinə təqdim olundu [1, s.341]. Lakin təqdim olunan əlifba layihələrindən ancaq müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı variant Azərbaycan Parlamenti tərəfindən bəyənilməli və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul olundu. A.Əfəndizadənin 1919-cu ildə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı 1919-cu ildə Bakıda “Son türk əlifbası” adlı dərslisi də nəşr olunur. Dərsləkdə ərəb və latın əlifbalarının müqayisəli şəkildə təhlil edərək, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğu, latın əlifbasının isə, münasib olduğu zəngiz dil faktları ilə əsaslandırılmışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin əlifba islahatı sahəsində başladığı ilk əməli addımlar 1920-ci il 28 Aprel istilasından yarımçıq qaldı.

Əsas hissə. Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi bütün sosialistcəsinə dəyişikliklər kimi mədəniyyət sahəsində gedən inqilabi yenilikləri də birmənalı qiymətləndirmək mümkün deyil. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin təhsil ana dilində olan məktəblərin açılmasını nəzərdə tutan

1920-ci il 12 may tarixli dekretindən sonra əlifba islahatı məsələsi yenidən qaldırıldı. Əlifba dəyişikliyi sovet hökumətinin daxili siyasətinə uyğun gəldiyindən, Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov maarifçi ziyalı kimi yaranmış əlverişli vəziyyətdən bacarıqla istifadə edir, xalqın maariflənməsi yolunda daha çox işlər görməyə çalışırdı. Azərbaycan Xalq Təhsil Komissarlığının kollegiyası 5 yavar 1921-ci il tarixli qərar qəbul edir. Qərarda deyilir: 1. Köhnə müsəlman şifrti yeni-si ilə əvəz edilsin; 2. Yeni, latın əlifbasının tətbiqi üzərində qərar tutulsun. Bütün idarə və təşkilatlarda kargüzarlığı yeni əlifba ilə aparmaq üçün 1921-ci ilin martında Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Fövqəladə Komitə yaradılır [6, s.39].

Görkəmli pedaqoq Fərhad Ağazadənin Xalq Təhsili Komissarı Dadaş Bünyadzadəyə yazdığı məktubdan da məlum olur ki, 5 mart 1922-ci il tarixli iclas protokoluna əsasən F.Ağazadə, S.Ağamalıoğlu, Ə.Pepinov, H.Şaxtatiniski, A.Əmirov, X.Məlikaslanov, A.Tağızadə və M.N.İsrafilbəyovdan ibarət yeni komissiya yaradılması nəzərdə tutulur. Komissiya görkəmli türk professoru Məhəmməd Əli Eynibəy və professorlar P.Juze, V.Tomaşevski və Lopatenskinin materialları ilə tanış olaraq latın əlifbasının qəbul edilməsi üzərində dayanmışdır. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun imzaladığı Xüsusi dekretlə 1922-ci ilin aprelində Bakıda Azərbaycan Mərkəzi İcariyyə Komitəsinin sədri S.A.Ağamalıoğlunun da yaxından iştirakı etdiyi Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Komitənin latın qrafikası əsasında hazırladığı Azərbaycan əlifbasının layihəsi "Yeni yol" qəzetində ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı [1, s.341].

Yeni əlifba ideyası sürətlə hər Azərbaycanın hər tərəfinə yayılır, bütün bölgələrdə yerli əlifba komitələri yaranır və ən əsası əhali latın qrafikalı yeni əlifbaya maraq göstərirdi. Bu işdə yerli ziyalıların xidməti böyük idi. Bu barədə C.Məmmədquluzadə "Yeni yol" qəzetində xalqa mütəmadi olaraq məlumat verirdi. Yeni yol" qəzetinin 28 sentyabr 1922-ci il tarixli sayında "Komitə işləri barədə" silsilə yazılarının birində yazırdı: "İki həftə əvvəl İrəvandan aldığımız rəsmi kağız Ərmənistan-da yaşayan türklərin yeni əlifbanı xoşlamaları və qəbul etmələrini bildirirdi. Haman şəhərdə bu əlifbanı yaymaq və istəyənlərə öyrətmək üçün xüsusi komitə seçilib ciddiyyətlə işə başlamışdır. Beş gün sonra Naxçıvandan gələn xəbər orada da yeni əlifba komitəsi açılıb, işə başlamasını bildirirdi. Bu komitə yeni əlifbanı Ordubad və Şərur mahallarında yaşayan türklərin arasında da yaymağı öhdəsinə almışdır. Bu şəhərlərə göndərilən 300 əlifba kitabçasının kifayət etmədiyi xəbərini verib, haman kitabdan yenə istəyirlər. Bakıda yeni əlifba ilə çıxan qəzet və jurnalların onlara da göndərilməsini xahiş edirlər" [6, s.8].

"Yeni yol" qəzeti N.Nərimanovun yeni əlifba sahəsindəki təşəbbüsünü və fəaliyyətini belə qiymətləndirirdi: "Birinci dəfə olaraq N.Nərimanov yoldaşın təşəbbusu ilə Azərbaycanda yeni əlifbanı keçirmək üçün komitə düzəldi. Ondan sonra yeni əlifba fikrinin kütlə arasına girməyə başladığı zaman Azərbaycan qəzalarında şöbələri təşkil olundu" [6, s.11]. Oxşar proseslər Türkiyədə və zəif formada Türküstanda da gedirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, əlifba islahatı kiril əlifbasının özü üçün də nəzərdə tutulurdu. Keçmiş SSRİ məkanında vahid əlifba yaratmaq məqsədilə L.İ.Jirkov, A.V.Lunaçarski, N.Yakovlev və digərlərinin fikir və ideyaları elə ideya olaraq da qaldı. Müxtəlif bəhanələrlə türk xalqlarının əlifbasını dəyişməyə çalışan sovet hökuməti öz kiril əlifbasının dəyişdirilməsini aşağıdakı səbəblərə görə müxtəlif bəhanələrlə əngəlləyirdi: 1) Yeni əlifbaya keçid 200 illik rus mədəniyyəti tarixi ənənəsini geri çəkəcək, tənəzzülə uğradacaq; 2) Külli miqdarda vəsait sərf olunacaq; 3) Kütlə savadsızlaşacaq və s. [9, s.30].

Yeni əlifba təşəbbüsünü ən çox dəstəkləyən ziyalılar C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Yeni yol" qəzetində dərc olunan məqalələrdə öz fikirlərini əsaslandırır və xalqa bunun əhəmiyyətini izah edirdilər. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə "Yeni yol" qəzetinin 28 sentyabr 1922-ci il tarixli sayında çıxan "Yeni əlifba nə istəyir?" başlıqlı məqaləsində ərəb qrafikalı əlifbanın dilimizə vurduğu ziyanları sadalayaraq yazırdı: "Ərəb-fars kəlmələrinə, şivələrinə elə alışmışıq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edir və dilimizi öldürürük" [10].

Əslində isə ard-arda həyata keçirilən islahatlar mədəniyyətimizə ciddi ziyan vururdu. 200 illik rus mədəniyyəti və ədəbiyyatına toxunmaq istəməyən və kommunist maskası altında gizlənən rus millətçilərləri türk-müsəlman xalqlarının 1000 ildən artıq yazılı mənbələrə malik olan mədəniyyətinə divan tuturdu. 1924-cü ildən yeni türk əlifbasının əski əlifba ilə bərabər paralel tətbiq olunması

barədə, 1925/1926-cı tədris ilindən isə, birinci dərəcəli məktəblərdə tədris olunması haqqında qərar qüvvəyə mindi. Bundan bir az əvvəl isə, 20 oktyabr 1923-cü il tarixli “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında Az.MİK-in sədri S.Ağamalıoğlu, Az.XKS-nin sədri Q.Musabəyov və AK(b)P MK-nin katibi Ə.Xanbudaqovun imzası ilə dekret verildi. 1924-cü ilin sentyabrında Rusiya Federasiyasında, Qafqazda və Türkünstanda yaşayan türk dilində danışan xalqların əlifbasının dəyişdirilməsi məqsədilə bir qrup ziyalı təbliğat aparmaq üçün Krıma ezam olundu. S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə C.Məmmədquluzadə, X.S.Xocayev, V.Xuluflu və P.Səfərov 1924-cü ilin sentyabrın 2-də Bakıdan Krıma yola düşdü [9, s.27-31]. Səfər 45 gün çəkdi. S.Ağamalıoğlu Krımda professor Bəkir Çobanzadə ilə tanış olub onu Yeni Əlifba Mərkəzi Komitəsinə rəhbərlik etmək üçün Bakıya dəvət etdi. Dəvət məmnuniyyətlə qəbul olundu. Bu barədə Adil Babayev yazır: “Azərbaycanın görkəmli alimlərinin və xadimlərinin səyi nəticəsində köhnə ərəb əlifbasını dəyişdirərək, dilimizin fonetik qanunları ilə uyğunlaşa bilən bir əlifba seçmək məsələsi ümumdövlət işinə çevrildi. Əlifba seçmək adi texniki iş deyil, mühüm elmi problemdir. Buna görə də yeni əlifbanı tədqiq etmək və həmin əlifba zəminində vahid orfoqrafiya yaratmaq kimi bir iş ümumiyyətlə türkologiyani və xüsusilə, Azərbaycan dilini kamil bilən bir alim rəhbərlik etməli idi. Doğrudur, o vaxt bizdə layiqli adamlar var idi. Lakin bunların bəzisi dilçi deyildi, bəzisi də elmi cəhətdən aşağı səviyyədə idi” [6, s.39].

Məhz belə bir çətin şəraitdə Az.MİK-in sədri S.Ağamalıoğlu Krım Universitetinin professoru B.Çobanzadəni Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deməklə yanaşı yeni türk əlifbasının elmi rəhbərliyinə razı sala bildi. Sovet hökumətinin siyasətinə gəlincə, o, türk dilində danışan xalqları İslam dünyasından ayırmaq üçün onların əlifbasını dəyişmək istəyirdi və burada əlifbanın latın və ya kiril qrafikalı olmasının onun üçün elə də böyük bir fərq yox idi. Ümumittifaq Türkoloji qurultayın çağırılması ideyasının əsası isə, ilk dəfə Şərqsünasların Ümumittifaq Elmi Assosiasiyası (Leninqradda (Sankt-Peterburqda) yerləşirdi, sədri prof. M.N.Pavloviç idi) tərəfindən qoyulmuşdur. Professor A.Samoyloviç 21 mart 1924-cü il tarixli məktubunda türk dilində danışan xalqların latın və ya kiril əlifbasına keçməsi üçün qurultay çağırılmasını təkid edir. Məruzəçilər və iştirakçıların dəqiq siyahısı verir. Lakin sənədlər ölkənin siyasi rəhbərliyinin bu barədə dəqiq qərarının olmadığını göstərir. Məsələn, Azərbaycan K(b)P MK-nin katibi Ə.Babayev İ.Stalinə ünvanladığı gizli şifrəli teleqramda yazırdı: “Nümayəndələrin böyük qrupu yeni əlifbaya qarşı çıxacaq. Lakin qabaqcadan aldığımız məlumatlara görə nümayəndələrin yarıdan çoxu yeni əlifbanı seçəcəkdir. Fərziyyəmizə görə qurultayda kommunistlərin böyük bir qrupu olacaqdır. AK(b)P MK təşkilat və rəhbərlik məsələsi ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər görür. Göstərişlərinizi gözləyirik” [6, s.41]. Qurultayı hazırlayan komissiyanın üzvü Həbib Cəbiyevin hesablamalarına görə, iştirakçılardan 76 nəfər latın əlifbasına, 30 nəfər islah edilməli olan ərəb əlifbasına səs verəcək, 28 nəfər isə, tərəddüd edəcəkdə. Bu barədə digər fərziyyələr də mövcud idi. Qurultayqabağı dövrdə bütün hadisələr SSRİ Xarici İşlər Naziri G.Çiçerinin birbaşa nəzarəti altında idi.

SSRİ MİK-in Rəyasət Heyəti 15 dekabr 1925-ci ildə I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan MİK Rəyasət Heyətinin 2 may 1925-ci il tarixli iclasında I Türkoloji Qurultaya hazırlıqla bağlı Azərbaycan tədqiq - tətbiq cəmiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş Xüsusi komissiyanın yaradılması və onun tərkibi haqqında qərar qəbul edildi.

Bilavasitə sovet hökumətinin dövlət maraqlarından irəli gələn konkret siyasi məqsədlərə cavab verə biləcək qurultayın keçirilməsinə hazırlıq, əsas məruzəçilərin müəyyənəşdirilməsi və digər məsələlərlə bağlı yaradılan Xüsusi Komissiyanın 8 fevral 1926-cı il tarixli iclasında aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi:

1. Türkoloji qurultaydan əvvəl Azərbaycan müəllimlərin qurultayının çağırılması;
2. Türkoloji qurultayda ediləcək məruzələrin tezislərinin hazırlanması;
3. Türkoloji qurultayda rəsmi nümayəndələrdən başqa kənar adamların iştirakı;
4. Türkoloji qurultaya Azərbaycan nümayəndələrinin çağırılması;
5. Türkoloji qurultaya gələcək qonaqların yerləşdirilməsi;
6. Türkoloji qurultayın nümayiş və sərgi işləri [9, s.35].

Türkoloji qurultaydan əvvəl Azərbaycan müəllimlərin qurultayının çağırılması olduqca vacib bir məsələ idi. Müəllimlərimizi, ümumiyyətlə ziyalılarımızı Türkoloji qurultayla bağlı maarifləndir-

mək məqsədi daşıyırdı. Bu səbəbdən Xalq Maarif Nazirliyi və Maarif İşçilər İttifaqı Azərbaycan müəllimlərin qurultayının 15 fevral 1926-cı il tarixində çağırılmasını qərara alır. Qurultayın keçirilməsinə hazırlıq işlərini öz öhdəsinə götürən Xüsusi Komissiya isə I Türkoloji qurultaya Azərbaycandan nümayəndələr seçmək üçün ayrı-ayrı qəzalara məsul işçiləri göndərilməsi haqqında qəbul edir. Xüsusi Komissiya əlifba, türk-tatar məktəblərində tədris işlərini, termin və imla məsələlərini, müzakirə edərək I Türkoloji qurultayın qarşısında duran vəzifələrin bir qisminin həllinə köməklik göstərdi. Xüsusi Komissiyanın iclasında müvafiq komissiyaların yaradılması məsələsi də müzakirə olundu. Məsələn, əlifba komissiyasına S.Ağamalıoğlu (sədr), C.Məhəmmədşad (məruzəçi), termin komissiyasına Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı və Bəkir Çobanzadə, tədris komissiyasına Bala Əfəndizadə, Fərhad Ağazadə və Bəkir Çobanzadə seçildi. Bu komissiyalar I Türkoloji qurultayın məruzələri və bu məruzələrin tezisləri ilə məşğul idi. Xüsusi Komissiya I Türkoloji qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin kimliyini və sayını müəyyən etməli, qurultayın nümayiş və sərqi işlərini təşkil etməli idi.

Beləliklə, sovet hakimiyyətinin 1920-ci ildən həyata keçirməyə başladığı geniş mədəni-siyasi quruculuq siyasətinin tərkib hissəsi olan qurultayın keçirilməsinə hazırlıqla əlaqədar görülməyən çoxsaylı tədbirlər, təşkilati işlərə cəlb edilmiş milli xadimlərin və yerli kommunistlərin nüfuz və bacarığı onun istər sovet dövründə olsun, istərsə də, müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb etməsinin göstəricilərindən biridir. Bu işə nəzarət edən Mərkəzi partiya orqanların iclas protokollarının "tam məxfi" qurifi ilə işarələnməsindən aydın olur ki, bu qurultay qarşısına bu qurultay qarşısına daha geniş və ən müxtəlif xarakterli məqsəd və vəzifələr qoymuş, onun gedişi ən ciddi şəkildə tənzimlənmiş, nəticələri və qəbul edəcəyi qərarlar isə, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir [14, s.71].

1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycan tədqiq - tətbiq cəmiyyəti və Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyəti Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırıldı. Qurultay Maarif sarayında, indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının binasında keçirildi. 131 nəfər nümayəndənin 98 nəfəri türk, 33 nəfəri isə qeyri millətlərin nümayəndəsi idi [6, s.44].

I Türkoloji qurultayın stenoqramında 131 nəfər nümayəndə haqqında rəsmi məlumat vardır. Lakin bu mötəbər tədbirdə daha çox iştirakçının olması qənaətdəyik. Qurultayda 17 iclasda Türk dünyasının tarixi, etnogenezisi, etnoqrafiyası, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı 38 mütəxəssis məruzəsi dinlənilmiş, partiya-dövlət orqanlarının rəhbər şəxsləri iştirak etmişdir [14, s.8]. V.Bartold, F.Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə, A.Krımiski, N.Poppe, N.Aşmarin kimi tanınmış türkoloq və şərqşünas alimlərin I Türkoloji qurultayda iştirakı onun öz dövrü üçün olduqca əhəmiyyətli və mötəbər bir tədbir olmasından xəbər verir. Məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspiralının şərfinə keçirilmiş qurultayın məhz Bakıda keçirilməsinin səbəblərinə gəlincə, bu sovet partiya-dövlət rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunmuş sırf siyasi qərar idi. Akademik Vasili Bartold bu barədə belə deyir: "...Səbiq Rusiyada pək az şəhər vardır ki, Bakı kimi inqilabdan sonra iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti əvvəlkindən daha ziyadə artmış olsun. Bu hadisənin səbəblərindən bəhs etməklə danmaq olmaz ki, əksər əhalisi türk olan cümhuriyyətlərin həpsinə nisbətən Azərbaycan cümhuriyyəti və onun paytaxtı Bakı şəhəri Darülfünun həyatını ümumiyyətlə, elmi həyatı daha yüksək səviyyədə saxlamağa müvəffəq olmuşdur; Digər tərəfdən, coğrafi mövqeyinə görə, Bakı istər Moskvadan, Leninqraddan, istərsə də Krım, Tatarıstan, Türkmənistan və s. cümhuriyyətlərdən gələnlər üçün əlverişlidir" [9, s.47].

Şərqşünaslığın mərkəzinin Leninqrad olduğu halda, I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi elmi deyil, qurultayqabağı ictimai-siyasi hadisələr, mövcud durum, Bakının "Şərqin qapısı" olması və s. kimi, siyasi səbəblərlə əlaqədardır.

Türkoloji Qurultayın 12-ci iclası 4 mart 1926-cı ildə H. Cəbiyevin sədrliyi ilə açıldı. Əlifba məsələsi Qurultayın ən proetiv mövzusu olduğu üçün buradakı məruzələrin sayı da əvvəlkilərə nisbətən çox idi. Qurultayın 9-cu iclasının yarısı, 10-cu, 11-ci iclasları əlifba haqqında məruzələr, 12-ci iclas bütünlüklə, 13-nün isə yarısı məruzələrin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Məruzəçilər Qurultay nümayəndələri dəvət edilmiş alimlər idi. Amma müzakirələrdə salondakı mütəxəssislər də çıxış edirdi. İlk çıxışı Azərbaycanda ilk yeni əlifba hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycan dilinin və xalq maarifinin yorulmaz təbliğatçısı, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü və yeni türk əlifbası layihəsinin hazırlanmasının fəal iştirakçısı Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə (1880-1931) etdi.

O, əlifba məsələsi ilə çox məşğul olduğundan bu sahəni yaxşı öyrənmiş və milli maraqlar mövqeyindən çıxış edərək, düzgün qərara gəlmişdi. 2022-ci il yanvarın 6-da Yeni Türk Əlifbası Komissiyasının sədri seçilmişdi. Elə həmin ildə Fərhad Ağazadə “Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır?” adlı əsər yazmışdı. Burada o elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri sübut edirdi. Qurultaydakı çıxışında demək olar ki, əvvəlki mövqeyində çıxış edən Fərhad Ağazadə Azərbaycan dilində çıxış etdi və sonda öz məruzəsinin qısa xülasəsini rus dilində Qurultay iştirakçılarına çatdırdı. O qısa xülasədə deyirdi: “Ərəb əlifbasını elə islah etmək olar mı ki göstərilən nöqsanlar oradan qaldırılmış olsun? Əgər bu əlifbada hər hansı defektlər varsa elə dedektlər ki, onları aradan qaldırmaq mümkün deyil, onda rəvadır mı ki, biz bir pis vəziyyətdən çıxıb başqasına düşək? Məqsədə uyğun olardı ki, ərəb əlifbasına heç toxunmayaraq, onu qədim ədəbi abidələrdə və dini kitablarda olduğu kimi saxlayaraq, mədəniyyətimizin gələcək inkişafı üçün elmin, incəsənətin bütün tələblərinə cavab verən bir əlifba qəbul edək” [6, s.111-112]. O dilimizin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün 9 tezis irəli sürürdü: 1) Türk dilində bütün sözlər, o cümlədən ərəb dilindən alınmış sözlərvahid bir qaydada heç bir istisna olmadan yazılmalıdır; 2) Mədəni dillərdə qəbul edilmiş bütün prinsiplərdən türk (Azərbaycan) dili üçün ən əlverişlisi fonetik prinsipdir; 3) Bu gündən bütün ərəb sözləri ərəb dili fonetikasına və orfoqrafiyasına xas olan öz xüsusiyyətlərini itirir və türk dilinin fonetik tələblərinə tabe olur; 4) Türk-tatar dünyasında mövcud olan əlifbalar içərisində Azərbaycanda qəbul edilmiş yeni əlifba istisnasız olaraq fonetik yazının bütün tələblərinə cavab verir (sonra bu əlifbanın 4 üstün cəhədini göstərir – A.B.); 5) Fonetik orfoqrafiyanı yaratmaq üçün bütün şərtlər (7 bənddən ibarət olaraq) məruzədə verilmişdir; 6) Türk dillərinə keçməyə başlamış Avropa sözləri türk dillərinin fonetik qanunlarına tabe olur; 7) Türk dili üçün səmərəli fonetik orfoqrafiya yaranması məqsədilə türk-tatar vilayətləri üçün qrup halında lüğətlər tərtib edilməsi zəruridir. Bu lüğət bütün, türk-tatar dillərinin fonetik orfoqrafiyasını əhatə edir. Sonra Həbibulla Odabaş və Əbdürrəhman Səadi tatarca danışirlər. Çıxış üçün Əhməd Baytursuna söz verilir [6, s.78-79].

I Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsinə həsr edilmiş müzakirələrlə əlaqədar Qurultayın qətnaməsi qəbul edildi. Qətnamə latın əlifbasının lehinə 101, əleyhinə 7 səsle qəbul edilmişdi. Qorxmazovun sədrliyi ilə Azərbaycan və bütün Zaqafqaziya, Özbəkistan, Qırğızıstan, Dağıstan, Türkmənistan, Yakutstan M.R., Şimali Qafqazın muxtar vilayətləri: Qaraçay, Balkar, Kobardin, İnquş, Çeçen, Adıgey-Çerkəz, Asetin, Türkmən muxtar rayonu nümayəndələri adından təklif edilirdi: 1. Qurultay hesab edir ki, yeni türk əlifbasının qəbulu və onun tətbiqi metodları hər bir respublikanın, hər bir xalqın öz işidir; 2. Qurultay Azərbaycanın və başqa muxtar Respublikaların böyük və müsbət təcrübəsinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir. Qurultay bütün türk-tatar xalqlarına təklif edir ki, bu işi özlərində uğurla tətbiq etmək üçün Azərbaycanın və başqa Respublikaların böyük və zəngin təcrübəsindən istifadə etsinlər. Kazan tatarı Qalimcan Şərəfin yeni türk əlifbasına qarşı qaldırdığı 4 təklif nəzərə alınmadı.

Türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə olundu: 1) əlifba məsələsi; 2) imla – orfoqrafiya problemi; 3) termin məsələsi; 4) tədris – metodika məsələləri; 5) qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6) türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; 7) ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemlərinin müzakirə olunduğu I Türkoloji qurultayda yüzlərlə alimin uzun illərdən bəri apardığı gərgin zəhmət və səy habelə 6 gün ərzində 600 nəfərin keçirdiyi 13 iclasın nəticəsi öz bəhrəsini verdi. Yeni türk əlifbası qəbul edildi. I Türkoloji Qurultayda qəbul edilən yeni əlifba əfsuslar olsun ki, özünə yer tuta bilmədi. 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında qərar verdi. SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının isə yeni türk (latın) əlifbasına keçməsi üçün SSRİ MİK və XKS-in 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Yəni Azərbaycanda 1929-cu il yanvarın 1-dən SSRİ-də yaşayan başqa türk xalqları 1940-cı il yanvarın 1-dən yeni türk əlifbasına keçdilər [5, s.9-10]. Azərbaycan xalqı 1939-cu ildə rus əlifbasına keçərkən dilimizin heç bir fonetik qanunu nəzərə alınmadı və dilimizdə olmayan səslərin işarələri “ш, ц, я, ю, е” və s. Hətta “мягкий знак” (yumşaq işarə) dilimizə tətbiq edildi. 1939-cu il iyulun 7-14-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında rus əlifbası heç bir dəyişiklik və maneə görmədən Azərbaycan yazı sistemindən latın əlifbasını sıxışdı-

rıb çıxardı. Qəbul edilmiş qərar Leninin Azərbaycan və bütün türk xalqlarının “Sovet xalqlarının qardaş birliyində daha yaxşı iştirak etmək üçün atılacaq növbəti inqilabi addım kimi rus əlifbasına keçməyi nəzərdə tuturdu” [6, s.126-127].

Nəticə. Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş hadisələrdən biridir. Bunu qurultayda ciddi şəkildə geniş müzakirə olunmuş bütün məsələlər üzrə qəbul olunmuş qərarlar isbat edir. Həmin qərarların öz aktuallığı uzun illər qoruyub saxlamış, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Latın qrafikalı yeni əlifbayanın ilk tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi ziyalıların əlifba islahatı uğrunda fəal şəkildə apardıqları mübarizənin nəticəsi idi. Lakin sovet hökuməti çox keçmədi ki, bunların ardıcıl gerçəkləşdirilməsinin qarşısını aldı. Yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən və öz taleyinin həqiqi sahibi olduğdan sonra əlifba islahatı gerçəkləşmiş oldu. Beləliklə, istər XX əsrin 20-ci illərinin sonunda, istərsə də SSRİ-nin süqutundan və müstəqilliyin bərpasından sonra keçmiş türkdilli sovet respublikaları içərisində latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin məhz Azərbaycanda başlanması dərin ictimai-siyasi və tarixi kökləri olan hadisə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2 cildə. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. 1-ci cild. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2014, 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2 cildə. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. 2-ci cild. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2014, 472 s.
3. Birinci Türkoloji qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. - <https://president.az/az/articles/view/70396>
4. I Türkoloji qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, 100 s.
5. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı. Bakı: ÇİNAR-ÇAP nəşriyyatı, 2006, 570 s. - <https://ru.scribd.com/document/944027685/1926-C%C4%B1-Il-I-Bak%C4%B1-Turkoloji-Qurultay%C4%B1-321> [21.09.2026].
6. Babayev A. Türkoloji qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı: Elm, 2016, 336 s.
7. Cəfərov N. Birinci Türkoloji Qurultayın yüzilliyi ərəfəsində düşüncələr. Azərbaycan: jurnal, 2025, №10, s. 90-105.
8. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı: Bakı Şap Evi, 2007, 264 s.
9. Qacarlı C. I Türkoloji qurultayda dil məsələləri. Bakı: Azərnəşr, 2005, 144 s.
10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, elm, 2012, 389 s.
11. Məmmədova E. I Türkoloji qurultay və dil məsələləri. Elmi iş (humanitar elmlər üzrə aylıq elmi jurnal), 2019, №10/49, s.31-34.
12. Məmmədquluzadə C. Yeni əlifba nə istəyir? // “Yeni yol” qəzeti, 28 sentyabr 1922, №2.
13. Наджафова К. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движении. АДДФПИ, Баку, 2015, 30 с.
14. Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, 484s.
15. Xəlilov B. Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 484 s.

КЯМАЛЯ НАДЖАФОВА

*Заместитель декана по научным делам Исторического факультета
Бакинского Государственного Университета, доктор философии, доцент*

ОБ АНТИНАНСИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ СОВЕТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА И ПРОВЕДЕНИИ ПЕРВОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Первый тюркологический съезд, ставший прелюдией к современной науке тюркологии, вошел в историю как очень важное и поучительное начало в вопросах турецкого литератур-

ного языка, алфавита и терминологии, а также в направлениях истории и литературы. Советский оккупационный режим, начавшийся с переворота 28 апреля 1920 года и перешедший в более широкое наступление в 1930-х годах, с самого первого дня боролся с носителями демократических идеи и национальной независимости. Конечно, невозможно было внезапно разрушить традиции национального самосознания, независимости и демократии, получившие широкую популярность в период существования Азербайджанской Демократической Республики, которая занимала особое место в нашей истории национальной государственности, несмотря на то, что просуществовала всего 23 месяца. Одной из многоцелевых программ советского правительства, направленных на реализацию планов в этом направлении, было проведение Первого Тюркологического съезда. Съезд также является крупнейшим документом геноцида интеллектуалов и ученых в новейшей истории, поскольку он положил начало процессу, завершившемуся арестом и уничтожением более 100 отобранных ученых и мыслителей, участвовавших в нем. В научной статье на основе источников и научной литературы анализируются факторы, приведшие к проведению Первого тюркологического съезда в Баку, подготовительная работа к съезду и его основные результаты.

Ключевые слова: Азербайджан, просветительское движение, алфавитная реформа, этнокультурные ценности, Первый Тюркологический съезд, советская национальная политика.

KAMALA NAJAFOVA

*Deputy Dean for Scientific Affairs the Faculty of History BSU
PhD in History, Associate Professor*

ON THE ANTI-NATIONAL POLICY OF THE SOVIET OCCUPATION REGIME AND THE HOLDING OF THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS IN AZERBAIJAN

The 1st Turkological Congress (a prelude to the modern science of Turkology) has gone down in history as a highly significant and instructive milestone regarding the Turkic literary language, alphabet, and terminology, as well as the fields of history and literature. The Soviet occupation regime, which began with the coup of April 28, 1920, and launched a broader offensive in the 1930s was, from the very outset, directed against individuals who embodied the concepts of national independence and national identity, as well as democratic ideas standing in opposition to totalitarian ideology. Naturally, it was impossible to instantly eradicate the traditions of national self-awareness, independence, and democracy that had flourished during the era of the Azerbaijan Democratic Republic - a period that, despite lasting only 23 months, holds a special place in the history of our national statehood. One of the multi-faceted programs the Soviet government intended to implement in this regard was the convening of the First Turkological Congress. At the same time, the Congress stands as a testament to the greatest genocide of intellectuals and scholars in recent history-marking the beginning of a process that culminated in the arrest and elimination of over a hundred select scholars and thinkers in the relevant fields. Based on primary sources and scholarly literature, this paper analyzes the factors that led to the holding of the 1st Turkological Congress in Baku, the preparations for the event, and its key outcomes.

Keywords: Azerbaijan, Enlightenment movement, alphabet reform, ethno-cultural values, Turkological Congress, Soviet nationalities policy.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.
Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*